

Доц. д-р Зейнеп ЗАФЕР

(Университет “Гази” – Анкара, Турция)

БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА В ТУРЦИЯ

Assoc. Prof. Zeynep ZAFER, PhD

(“Gazi” University of Ankara, Turkey)

BULGARIAN LITERATURE IN TURKEY

Turkish and Bulgarian people have been sharing the common geography defined through the history for centuries, and later the governments of those two countries started their neighborhood period. This situation always kept the people of these two countries curiosity alive to each other.

Communities have the opportunity to learn more about others' cultures through the translations of the related texts. Turkish people as well were introduced to literature of Bulgaria including lots of Bulgarian writers and their works through literary translations which provide great information about Bulgarian culture.

In this paper, which texts from Bulgarian literature, how, why and by whom were translated in Turkey will be examined. At the same time, the question of how and in what way those translations influenced Turkish people will be questioned.

Key Words: Bulgarian literature, Bulgarian culture, translations, related texts

Векове наред турците и българите живеят на една територия. Предопределеното им от историята съвместно съществуване след това преминава в едно съседство на Балканите. Именно през този дълъг период на връзки и взаимно влияние се оформя и несекващата актуалност на интереса на двата народа един към друг.

През втората половина на XIX век се поставя въпросът за необходимостта не само всички поданици в Османската империя да изучават османотурски, но и турското население да научи езика на общността, сред която живее. Всеизвестни са мислите на Мидхат паша по този въпрос и усилията, които полага за реализирането им. Както отелязва Г. Плетньов, целта е османотурският език да стане задължителен за българите, а българският – за турците (Плетньов 1994: 164–165). Част от българската интелигенция също осъзнава необходимостта да се знае официалният език на империята, чиито поданици са и българите. В тази връзка най-напред българите започват да подготвят и издават двуезични речници (първият е на П. Радов – 1851), буквари (от Ст. Вълков през 1856 г.) и граматика (на Й. Груев – 1864). Макар и доста по-късно интерес възниква и към българския език, като за целта турски автори също издават буквари и граматика на българския език. Така например през 1879 г. (в Истанбул) Мустафа

Сабри публикува предназначена за турците малка книжка (“Tuhfe-i Sabri an Lisan-i Bulgarî” – 44 с.), Халис Ешреф (1) в 1898 отпечатва в Истанбул кратък буквар на българския език (“Bulgarca Elifba ve Kıraat” – 62 с.) и българска граматика (Bulgarca Sarf – 107 с.). Те са последвани и от други работи в тази област².

До обявяване (1839) на Танзимата османската интелигенция много рядко се обръща към други литератури, защото тя обикновено черпи от арабски и персийски източници. Може да се каже, че както по-рано, така и през този период част от интелигенцията чете произведения на западни, руски и други славянски автори предимно от преводите на френски. През 1859 г. за първи път в превод на османотурски е издаден сборник от стихове на френски поети. През 1884 г. в Истанбул е отпечатана комедията на Грибоедов “От ума си тегли” (“Akıldan Belya”)³. А преводът на българска художествена литература в Турция⁴ се осъществява доста по-късно, защото турско-българските литературни контакти, преводната рецепция на българската литература у нас до голяма степен се определят от исторически, политически и на последно място – от културните взаимоотношения между двете страни.

Макар че темата на настоящата работа не включва изданията в периодиката, не можем да не споменем, че преводът на проф. Али Хайдар Танер⁵ (разказа “Kurban” – А. Николова), появил се в 7 бр. на сп. “Varlık” през юли 1933 г., поставя началото на преводната рецепция на българската литература в Турция. След 6 години (1939) преведената от Зеки Тунабойлу повест за деца от К. Константинов “Отбор юнаци” излиза като отделна книжка под заглавие “Başibozuklar Alayı”. През 1941 г. в превод на Юмер Кяшиф Налбандоглу се издава най-известното произведение на А. Константинов “Бай Ганю” (“Bay Ganü. Çağdaş Bir Bulgar Hakkında İnanılmaz Hikayeler”). Всички споменати преводи са дело на изселници от България.

В 1944 г. вече с отделно издание се представя придобилият още през 30-те години голяма известност с публикуваните си в периодиката преводи М. Тюркер Аджароглу⁶, който десетилетия наред е един от най-добрите преводачи на българска проза в Турция. Съставеният от него сборник от разкази за деца включва по един разказ на четирима автори (“Birimiz Hepimiz İçin” – букв. “Един за всички”). Само след две години той отпечатва сборника “Български приказки” (“Bulgar Masalları”), който се явява шести том от поредицата “Световни детски приказки” (“Dünya Çocuk Masalları”). Томът е илюстриран и включва 24 произведения на 11 български автори. От излезлите в 1967 г. преводни книги най-ценна е подготвената от Т. Аджароглу “Антология на българския разказ” (“Bulgar Hikayeleri Antolojisi”). В нея на турския реципиент се предлагат 35 разказа от 20 български повествователи. В сборника са поместени предговор от проф. д-р Сабри Есат Сиявшутил и обзорна статия за българския разказ от самия преводач. В 1968 г. той издава книга с 10 приказки на четирима български автори (“Gün ile Ay”), в 1982 – сборникът “Песента на колелетата” (“Tekerkleklerin Türküsü”) от Й. Йовков. А през 2003 г. Т. Аджароглу публикува най-масивния си сборник от разкази (“Bir Türk Kadını Uğruna”) на Елин Пелин.

В 1966 г. със “Случая в Момчилово” (“Sinirdaki Ajan”) от А. Гуляшки в областта на превода дебютира втората най-известна преводачка на българска художествена литература на турски Наиме Йълмаер⁷, която години наред заедно с Аджароглу се счита за един от най-сериозните преводачи на българска проза от езика на оригинала. Година по-късно тя публикува и романа “Малка нощна музика” (“Karanlıđı Bekle”) от същия автор, в 1971 г. – “Случаят Джем” (“Sem Sultan Olayı”) на В. Мутафчиева, а през 1972 – сборника от разкази на Н. Хайтов, който носи заглавието (в малко по-изменен вид) на едно от произведенията в “Диви разкази” – “Когато светът си събуваше потурите” (“Dünya poturunu çikarıyor”). В 1974 Н. Йълмаер се представя със сборник от разкази на Чудомир “Не съм от тях” (“Ben Onlardan Deđilim”), в 1975 – “Осъдени души” (“Tutku”) на Д. Димов. През 1976 г. тя издава още два превода – книгата на Л. Стоянов “Ал. Стамболийски. Земеделският апостол.” (“Darbe. Aleksandır Stamboliyski'nin Yaşamı”) и разкази за деца на Ст. Стратиев със заглавие “Зеленото куче” (“Yeşil Körpek”) и след година – една негова повест (“Biskay Körfezi Kaptanları”).

През 1972 година в превод на Исмаил Бекир Аглагюл за втори път на турски излиза романът на Ал. Константинов “Бай Ганю” (“Bay Ganü Balkanski'nin Akıllara Durgunluk Veren Serüvenleri”), който превод всъщност успява на турски език да предаде хумора на автора с неговите изключително богати нюанси. Две години по-късно се отпечатва повестта “Крадецът на праскови” (“Şeftali Hırsızı”) на Е. Станев, отново дело на Аглагюл, но за преводач е посочен Мехмет Кязъмоглу (Аджароглу 1997: 64).

От 1947-ма до 1960-та настъпва тринадесетгодишна пауза, в който период не се издава (тук не става въпрос за периодиката) нито едно произведение на българската художествена литература. А ако не се имат предвид включените от Т. Аджароглу в два отделни сборника за деца (1960 и 1962) един разказ и две български народни приказки, може да се говори дори за деветнадесетгодишно прекъсване. 1966 година е изключително плодородна от гледна точка на преводната рецепция на българската литература у нас. Но това е и периодът, в който се поставя началото на превода от език-посредник, наречен от Сидер Флорин “отражение на отражението” (Флорин 1982: 213), като тази традиция се налага определено в преводаческата практика не само за българската литература, но и за редица други (ако не и за всички) и продължава до днес⁸. От тях ще споменем някои от най-важните. В 1966 г. Тахир Алангу от немски превежда романа на Й. Йовков “Чифликът край границата” (“Sinirdaki Çiftlik”). А Бурхан Арпад (от немски) превежда “Тютюн” (“Sarı Dünya. Tütün”) на Д. Димов. Той има и други преводи (така например “Синът на работническата класа” – “Proletar Devrimci Dimitrov” (1976) на К. Калчев) и за тази си дейност е награден с орден “Кирил и Методий” от СБП. Сред преводите от език-посредник интерес представляват сборникът от разкази на Й. Йовков “Индже” (1968) в превод от френски на Нихал Йонол и “Снаха” (“Gelin”) (1969) на Г. Караславов в превод на Серпил Онат (езикът не е посочен). Например в 1975 г. от Юнус Пътърли за втори път е преведен романът “Осъдени души” (“Direnen Canlar”). В 1977 на

турския читател е предложена творбата на И. Петров “Нонкината любов” (“Nonka'nın Aşkı” – прев. Е. Гюнеш). Юлкер Индже 1975 г. дебютира в областта на превода на българска литература с два сборника от разкази и приказки за деца на А. Каралийчев (“Ellerinden Öperim”, “Küçük İzo Mizo”), но за съжаление езикът-посредник не е посочен⁹. През 1983 Ю. Индже прибавя още един сборник с разкази за деца на Каралийчев (“Açgözlü Turna Balığı”), а в 1996 – “Горещо пладне” (“Sıcak Öğle”) на Й. Радичков. Поетът Йоздемир Индже превежда от френски разкази за деца на Д. Габе (“Ufacıktım” – 1981 г), Мустафа Балел (пак от френски) издава сборника от приказки за деца на Л. Даскалова “Цариградските чехлички. Приказки” (“İncili Terlikler” – 1995), а Гюлшах Йозер – “Ян Бибиан” (Yan Bibiyan – 1998) на Елин Пелин¹⁰.

Както подчертава Т. Аджароглу (Аджароглу 1983: 555), той прави първите опити на поетични преводи, които публикува на страниците на сп. “Varlık”. Али Кемал Балканлъ превежда и издава Славейковата поема “Изворът на Белоногата” (“Akbaldir Çeşmesi”) в 1943 г., но в тази работа са налице редица недостатъци. През 60-те и 70-те години в превод най-вече от френски в периодиката също се публикуват стихове. За определен интерес на турските преводачи към лиричния жанр може да се говори едва към края на 60-те години и той съвпада с проявяваното любопитство на част от турската интелигенция към България. Като пример за този интерес може да се посочи посветеният на България през декември 1970 г. специален брой на сп. “Dost”. В него са включени турска литературна критика, преводи на българска критика, лирика, проза, материали за българското кино, театър, опера, музика, живопис и др.

1971 г. е забележителна може би с това, че поетът и изявеният преводач на лирика Йоздемир Индже издава “Антология на българската поезия” (“Bulgar Şiiri Antolojisi”), която включва 106 стихотворения от 37 автори на лирика за периода от Възраждането до 60-те години на XX в. Същата година излиза “Септември” (“Eylül” – прев. Й. Уфук) от Г. Милев, но е конфискувана. В 1975 г. са отпечатани избрани стихове на Н. Вапцаров със заглавие “Seçilmiş Şiirler” (прев. Ибрахим Ъшък), а през 1979 – стихове на Л. Левчев (“Haydut İtu” – прев. от бълг. Фахри Ердинч и Кемал Йозер). През 1980 А. Кадир Меричбойлу издава сборника “Българска поезия” (“Bulgar Şiiri”). В 1983 излиза антология на съвременната българска поезия в превод от френски на Й. Индже и А. Бехрамоглу (“Çağdaş Bulgar Şiiri Antolojisi”). Следващата година Ф. Ердинч и Й. Индже подготвят и издават “Антология на новата българска поезия” (“Genç Bulgar Şiiri Antolojisi”). В 2003 година преведени на турски стихове на Н. Вапцаров излизат със заглавието “İnsana Adanmış Şarkılar” (“Песен за човека”). Освен това в няколко сборника на световна поезия¹¹ са включени и стихове на някои български поети, например антологията от 1998, съставена от Джават Чапан (“Çağdaş Dünya Şiiri Antolojisi” – “Антология на съвременната световна поезия”), съдържа стихове от Н. Вапцаров, В. Петров и Бл. Димитрова.

Както вече подчертахме, към края на 60-те години турската интелигенция с леви убеждения започва да проявява специален интерес най-вече към българската литература с определено политическо (социалистическо) съдържание, която вече се превежда и издава на турски в България. Посещаващите страната турски интелигенти най-напред внасят в Турция преведените и издадените вече на турски в България книги с политическа насоченост и започват да ги печатат в различни издателства като “Nabora”, “May”, “Bilim ve Sosyalizm”, “Ürün” и др., а след това специално за тези издателства в България се правят преводи на турски.

За рецепцията на българската литература през периода красноречиво говори дейността на едно от тези издателств в Турция – “Nabora”. От 1969-та (започва с един роман на Ст. Ц. Даскалов – “Büyük Mücadele”) до 1982-ра година то издава 36 книги с превод от български, като някои се преиздават многократно. Например романът на Е. Коралов “Дъщерята на партизанина” (“Partizanın Kızı”) през 1982 г. е преиздаден за 10-ти път. Сред тях могат да се споменат книгите на М. Марчевски “Партийна тайна” (“Parti Sırrı”) и “Митко Палаузов” (“Özgürlük Savaşı”), а също така “В името на народа” (“Seni Halk Adına Ölüme Mahkûm Ediyorum”) на М. Гръбчева. Сред най-предпочитаните от “Nabora” автори са и Ст. Ц. Даскалов, Г. Караславов, К. Калчев, Л. Стоянов, В. Андреев, Г. Джагаров, Л. Левчев и др. Характерна е практиката да се използват не истинските имена на преводачите, а псевдоними като Недим Сел, С. Демир, Лютфю Демир, Аслан Деврим и др. Заглавията на турски са доста различни от оригиналните. Собственикът на издателството Бюлент Хабора играе голяма роля за разпространението на политически ангажирана литература в Турция. Самият той няколко пъти посещава България и издава три книги за впечатленията си, системата на управление и живот в страната¹². “Nabora” в 1978, 1979 и 1980 издава и три книги на Т. Живков (а и на други български политици като Г. Димитров, Л. Живкова). За тази си дейност Б. Хабора е удостоен от “София Прес” с орден “Кирил и Методий”¹³. Разбира се, това издателство пуска на пазара и някои книги с художествена стойност като “Осъдени души” на Димов в превод на Н. Йълмаер. Само за въпросния период може да се каже, че е налице известна целенасочена издателска политика в Турция, но нейните критерии не са художествени и естетически, а политически. Както правилно подчертава и Т. Аджароглу (Аджароглу 1983: 555), голяма част от преведените в България и пуснати на пазара в Турция книги, освен сред ляво настроените кръгове, нямат голям успех, защото езикът им не е редактиран тук, той е далеч от съвременния книжовен турски език и е наситен с буквализъм. Особена трудност за турския читател представлява безеквивалентната лексика из областта на социалистическата системата, разбираема за турците в България, но непозната за турския реципиент в нашата страна, чиито фоновни знания в тази област са доста ограничени¹⁴. Въпреки това днес някои от тези книги продължават да се преиздават най-вече от изд. “Evrensel”. Така например споменатият по-горе превод от

немски на Б. Арпад “Синът на работническата класа” – “Proletar Devrimci Dimitrov” (К. Калчев) излезе последно в 2003 година¹⁵.

С последната изселническа вълна в Турция броят на преводачите на българска художествена литература от оригинала се увеличава, а качеството на превода значително се подобрява. През 1992 г. беше издадена самостоятелна стихосбирка на Бл. Димитрова в превод на Сабахаттин Байрам Йоз (“Kartallar Yokoluyor”), в 2004 Хюсеин Мевсим издаде сборник от стихове на четири поетеси (Ел. Багряна, Бл. Димитрова, Ф. Филкова, М. Иванова – “Güneşin Bir Çiy Damlasında da Parıldadığı Gibi”)¹⁶. В 2001 г. Министерството на културата публикува “Сборник на съвременния български разказ” (превод на колектив от 5 души – “Çağdaş Bulgar Edebiyatı Öykü Seçkisi”), а в 2002 “Службогонци” (“Koltuk Düşkünleri”) на Вазов и “Пътеки” (“Patikalar”) на Н. Хайтов в превод на И. Б. Аглагюл. В 2006 г. бе отпечатан сборник от пет български пиеси на четирима съвременни автори (Ив. Радоев, Ст. Стратиев, Ст. Цанев, Хр. Бойчев – “Bulgar Oyunları”) в превод на Х. Мевсим.

През 1941 г. за първи път (Аглагюл 2005: 15) в Истанбулския общински театър се поставя произведение на българската драматургия – Йовковата комедия “Милионер” (“Milyoner Damat”)¹⁷. Преводът е дело на Садък Балкан (Asağoğlu 1976: 10) и не е отпечатан. А издадените в Турция “Големанов” (“Kocamanov” – 1968 – прев. Д. Меламед) на Ст. Костов, “Прокурорът” (“Savcı”) и “Тази малка земя” (“Şu Bizim Toprak” – 1978 – прев. Л. Демир) на Г. Джагаров не са поставени.

През януари 1998 г. в сила влиза сключената между Турция и България културна спогодба, благодарение на която доста осезаемо се почувства оживление в областта на театъра. Например “Рейс” и “Сако от велур” на Ст. Стратиев (прев. от френски) бяха поставени в Анкара, “Полковник-птица” (прев. от английски) от Ив. Бойчев беше поставена в Измир и Истамбул (Аглагюл 2005: 16). Оттук нататък започва периодът, в който вече преводът на поставяните на турската сцена пиеси се прави от опитни преводачи направо от български. От тях най-напред беше поставена (2001) комедията “Службогонци” на Вазов (прев. И. Аглагюл), след нея “Римска баня” (2003 – прев. Х. Мевсим) от Ст. Стратиев. Те бяха последвани от “Златното момиче” (пр. И. Б. Аглагюл) от К. Апостолова (2004), “Жената на полковника” (2005 – Х. Мевсим) от Хр. Бойчев, “Последната нощ на Сократ” (2004 – прев. И. Аглагюл) и “Другата смърт на Жана д’Арк” (2006 – Х. Мевсим) от Ст. Цанев. Още няколко пиеси са включени в репертоара на държавни и частни театри и чакат своя ред.

Преводът е най-важното средство, което даден народ или индивид може да използва за опознаване на “другия”. Ето защо от изключително значение е подборът и качеството на превода на предназначенията за турския реципиент българска художествена литература.

БЕЛЕЖКИ

¹ Първата работа на Х. Ешреф е неговият превод на Българския наказателен кодекс “Bulgaristan Ceza Kanunu Tercümes”, отпечатан в Истанбул през 1895.

² През 1896 г. в Измир е издадена граматика на Хр. Далчев (преводач Алеаддин-88 стр.) със заглавие «Amelo ve Nazari Usulde Bulgar Lisanэ». В 1904 Абдуллах Джемал отпечатва граматиката «Bulgarca Mualimi» (Солун-176 стр.)

³ По-подробно за началото на превода на руска литература в Турция виж: Олджай, Т., Итоги и перспективы развития литературы и литературоведческой мысли XX века. К 200-летию Харьковского университета и филологической школы факультета (1-3 октябрия 2003, Харьков).

⁴ В рамките на този доклад практически не е възможно да се включат всички преводи на българска художествена литература. Дадени са най-важните.

⁵ Проф. А. Х. Танер (1883–1956) в Турция придобива голяма известност с превода си от български на книгата на руския писател Гр. Петров “В страната на белите лилии”, излязла през 1928 под заглавие “Beyaz Zambaklar Memleketinde. Finlandiya”. Тази книга всъщност може да се смята за първия художествен текст, преведен от български език в Турция. Най-добрият превод на книгата принадлежи на М. Т. Аджароглу.

⁶ М. Т. Аджароглу (1915) години наред работи не само в областта на превода, той пише литературна критика и публикува редица изследвания в областта на библиографията, историята, фолклора, историята, превода и др. Автор е на библиографии, една от които представлява най-ценен източник за публикациите на преводи от български език в Турция. Неговата работа в тази насока е първата по рода си в нашата страна. Освен това Т. Аджароглу продължава усилено дейността си в областта на библиографията и неговият труд в тази насока заслужава особено признание. Виж и “Литература”.

⁷ От дадените по-горе преводи на Н. Йълмаер се вижда, че и тя като Аджароглу се обръща преди всичко към класиците на българското слово и не превежда по поръчка. Докато в ранните преводи от български се срещат доста пропуски, допълнения и изменения, Аджароглу и Йълмаер се издвигат като първите сериозни професионалисти в тази област. Освен посочените по-горе заглавия, в 1973 г. Н. Йълмаер публикува на турски книгата на П. Парушев “Мустафа Кемал Ататюрк” (“Atatürk “Demokrat Diktatör”).

⁸ За тази практика на превод по-подробно виж: Зафер, З., Судьба 17 части романа Бориса Пастернака “Доктор Живаго”, Болгарская русистика, 2006/1-2.

⁹ От нас беше установено, че Ю. Индже превежда от английски.

¹⁰ Наред с някои неточности, без които е немислим преводът от език-посредник, за тези преводи може да се каже общо, че са предпочитани от издателствата и читателите, защото повечето от преводачите предават съдържанието на изключително добър турски език, в тях буквализмът е много по-рядко явление. Ето защо например «Гюпюн» в превод на Б. Арпад и сега продължава да се издава.

¹¹ Например съставената от Илхан Берк антология “Dünya Şiiri” (1969) съдържа стихове от Ал. Геров, Ел. Багряна, Ат. Далчев, П. Матев; отпечатаният през 1982 г. от А. Бехрамоглу сборник “Kardeş Türküler” включва стихове на Вапцаров и Вазов; а този от 1990 г. (А. Бехрамоглу) – лирика от Ботев, Бл. Димитрова, А. Германов, Левчев, Радевски, Ралин, Смирненски, Вапцаров, Вазов.

¹² Тези книги за България са написани изключително скучно и избобилстват с материали за социалистическата система и строителството на социализма, за селскостопанските кооперации и културните мероприятия. Ясно личи, че на Б. Хабора са дадени готови материали, които той по много изкуствен начин само е включил в книгите си.

¹³ За приноса си в областта на българската култура Т. Аджароглу в 1984 г. също е удостоен със златен орден “1300 години България”, който той връща обратно на Българския консул в Истамбул Г. Любенов в знак на протест срещу асимилаторската политика на Българското правителство през 1984/1985 година. Виж: Acaroğlu, Bulgaristan Türkleri Üzerine Araştırmalar, с. XV.

¹⁴ Трябва непременно да се подчертае, че някои от книгите с политическо съдържание, отпечатани от различни издателства, са преведени на турски от различни западни езици. Например “Мелницата Липовски” (“Değirmen” – 1975) на Ст. Даскалов е в превод на М. Балел от френски.

¹⁵ Интерес представлява и фактът, че “Evrensel” продължава да издава и преиздава книги от и за Г. Димитров: в 2000 г. – “Faşizmin Yargılanması-Leipzig 1933”, а в 2005 – “Faşizme Karşı Birleşik Cephe”. Б. Хабора понастоящем работи в изд. “Evrensel”, което печата не само книги, но притежава вестник и списание.

¹⁶ Освен това в рубриката “Поетичен атлас” (Şiir Atlası) на в-к “Cumhuriyet” и по-точно в седмичната литературна притурка “Kitap” често се поместват преводи на българка лирика. Сред преводачите-изселници от периода след 1989 г. трябва да се споменат имената на Ахмет Емин Атасой, Хюсеин Мевсим и Кадрие Джесур.

¹⁷ 1941-ва се посочва в статията на Аглаюл, а в публикацията (Acaroğlu 1976) на Аджароглу 1946 е дадена като година на представянето на “Милионер”.

ЛИТЕРАТУРА

Acaroğlu, 1999: Acaroğlu, M. T. Bulgaristan Türkleri Üzerine Araştırmalar. T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları. Ankara, 1999.

Acaroğlu, 1997: Acaroğlu, M. T. Bulgarlar ve Bulgaistan Üzerine Yüzyıllık Türkçe Kaynakça (1878–1978). Türk Tarih Kurumu. Ankara, 1997.

Acaroğlu, 1976: Acaroğlu, M. T. Edebiyat Alanında Türk-Bulgar İlişkilerinin Otuz Yıllık Gelişimi. – Milliyet Sanat Dergisi, 1976, № 186.

Аджароглу, 1983: Аджароглу, М. Т. Преводи на турски от българската литература. – В: Българската литература и световният литературен процес. Сб. с доклади “Българската литература в Европейския и световен контекст”, издателство на БАН. С., 1983.

Аглаюл, 2005: Аглаюл, И. Б. Театърът – друга форма на влияние за балканска интеграция. – Театър, LIX, 2005, № 3–4.

Плетньов, 1994: Плетньов, Г. Мидхад паша и управлението на Дунавския вилает. ИК “ВИТАЛ” Велико Търново, 1994.

Флорин, 1982: Флорин, С. “Предателствата” на преводача. Това, което читателят на забелязва. – Панорама, 1982, № 3.